

HUQUQIY MADANIYATNING ASOSLARI VA HUQUQIY MADANIYATNING KELIB CHIQISH TARIXI

Ergashev Doniyorbek Maxammadali o'g'li
Andijon davlat pedagogika instituti.

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada tadqiqotchi tomonidan huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish uning huquqiy asoslarini yaratish, jamiyatda fuqarolar ayniqsa yosh avlodning huquqiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ishlar haqida.

Kalit so'zlar: Huquq, madaniyat, huquqiy ong, jamiyat, guruh, shaxs, fuqarolik jamiyati, demokratiya, qonun, iijimoiy-iqtisodiy.

ОСНОВЫ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация: В данной научной статье исследователь рассматривает работу, направленную на развитие правового сознания и правовой культуры, создание ее правовых основ, формирование правовых знаний и навыков у граждан в обществе, особенно у молодого поколения.

Ключевые слова: Право, культура, правосознание, общество, группа, личность, гражданское общество, демократия, закон, социально-экономический.

FUNDAMENTALS OF LEGAL CULTURE AND THE HISTORY OF ITS ORIGINS

Abstract: This scientific article focuses on the researcher's work aimed at developing legal awareness and legal culture, establishing its legal foundations, and forming legal knowledge and skills among citizens in society, particularly the younger generation.

Keywords: Law, culture, legal consciousness, society, group, individual, civil society, democracy, legislation, socio-economic.

Hozirgi zamon Madaniyatshunoslik fanida «madaniyat» tushunchasi qo'llanishiga ko'ra quyidagi ob'ektlarni qamrab oladi va bu kundalik turmush bilan bog'langan:

- a) individual - alohida olingan bir shaxs madaniyati;
- b) ma'lum ijtimoiy tabaqa madaniyati - milliy, tabaqaviy, kasbiy, oilaviy madaniyat;
- v) mintaqaviy – ma'lum bir hudud va zamon bilan chegaralanmagan muayyan jamiyat madaniyati;

g) umuminsoniy madaniyat.

Madaniyatni qo‘llanishi jixatidan turlarga bo‘lish munozarali bo‘lsa–da, bu turlarning mavjudligini inkor qila olmaymiz. Ijtimoiy taraqqiyot tafovutlarni yo‘qotmaydi, balki, aksincha, tafovutlarning xilma-xilligini yanada kengaytiradi. Shuning uchun tafovutlarni tobora chuqurroq o‘rganish madaniy taraqqiyot to‘g‘risidagi tasavvurimizning kengayib borishiga xizmat qiladi.

“Madaniyat” tushunchasi turli tillarda turli so‘zlar, jumladan ingliz tilida “culture”, rus tilida «kultura» so‘zlari bilan ataladi. O‘zbek tilidagi «madaniyat» so‘zi arab tilidagi «madina», ya’ni shahar so‘zidan kirib kelgan bo‘lib, «shaharga xos», «shaharga oid» degan lug‘aviy ma’noni ifodalaydi.

G‘arbiy mamlakatlarda keng ishlatiladigan «kultura» so‘zi asli lotincha so‘z bo‘lib, qadimgi Rimda dehqonchilikka oid «ishlov berish», «parvarish qilish» degan ma’noni bildirgan. Tuproqqa ishlov berish – qishloq madaniyati – dehqonchilik madaniyati bilan bog‘liq tushunchadir.

Sharq faylasuf olimlarining asarlarida madaniyat tushunchasi va madaniy taraqqiyotning aniq ilmiy talqinlarini hamda chegaralarini ko‘ramiz. XIV asrda yashagan arab faylasuf olimi Ibn Xaldunning madaniyat bosqichlariga oid ilmiy tahlili diqqatga sazovordir. Uningcha, insoniyat dastlab yovvoyilik holatida bo‘ladi. Keyin u tabiiy olamdan ajralib chiqadi va ijtimoiylik kasb etadi.

Ibn Xaldunning ko‘rsatishicha, insoniyat jamiyati doimo o‘zgarib borib, taraqqiyot jarayonida ikki bosqichni bosib o‘tadi:

1. Bidava.
2. Xidara.

Bu ikkala bosqich “insonlar yashashi uchun qanday vositalar topishi”ga ko‘ra, bir–biridan farq qiladi. Birinchi – bidava bosqichida odamlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilash shug‘ullanadi. Ikkinchi – xidara bosqichida yuqoridagi mashg‘ulot turlariga hunarmandchilik, savdo, fan va san‘at qo‘shiladi. Har ikkala bosqich bir hudud doirasida bo‘lishi mumkin. Ibn Xaldunning fikricha, shaharda yo‘q, kundalik ehtiyojni qondiradigan hayot tarzi – dehqonchilik va chorvachilik ibtidoiy hayotni, hashamatli hayot kechirish va shuning uchun harakat qilish, dabdabali hayot kechirish uchun intilish, shaharlar barpo qilish tsivilizatsiyani keltirib chiqardi.

XVIII –XIXasrlarda yevropaliklar “kultura” so‘zini ma’naviy–ruhiy ma’noda ishlata boshlaganlar. Bu so‘z insoniy sifatlarning mukammalligini anglatadigan bo‘ldi.

Vaqlar o‘tishi bilan “madaniyat” tushunchasining hajmi kengayib, ta’rifi va tavsifi ko‘payib borgan. Amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va K. Klakxonning 1952 yildagi ma’lumotlariga ko‘ra, madaniyat tushunchasiga berilgan ta’rif 164 ta bo‘lgan, so‘nggi adabiyotlarda esa madaniyatning ta’rifi 500 dan ortiq⁷ deb ta’kidlanadi.

“Madaniyat” tushunchasini ta’riflash uchun juda ko‘p iboralar ishlatiladi. Jumladan, qatorida “insoniyatning yashash tarzi”, “insonning jamiyatdagi to‘laqonli faoliyati”, «inson

o‘zining yashashi uchun yaratgan muhit», «yaxlit ijtimoiy organizm», «insoniyat yaratgan moddiy va ma’naviy qadriyatlar majmui», «ikkilamchi, ya’ni sun’iy tabiat», «insonning ijodiy faoliyati mahsuli», «jamiyatning ma’naviy holati», «shartli belgilar yig’indisi», «me’yor va andozalar majmui» va hokazo.

Madaniyatga berilgan ta’riflar orasida mashhur ingliz etnografi, antropologiyaning asoschilaridan biri Eduard Taylor (1832–1917) ta’rifi eng mukammal deb hisoblanadi. Uningcha, madaniyat – insonning axloqi, kuch–qudrati, baxt–saodati taraqqiy etishiga bir vaqtning o‘zida ko‘maklashish maqsadida alohida shaxsning va butun jamiyatning yuksak darajada tashkil qilinishi yo‘li bilan insoniyatning kamol topishidir⁸.

E.B. Taylorning mazkur ta’rifi mukammal bo‘lsa ham, bugungi kunda madaniyatning yangi qirralari kashf qilinmoqda. Shu bois E. Taylorning madaniyatga bergan ta’rifi mohiyatini saqlagan holda, quyidagicha ta’rif berish mumkin:

Madaniyat – inson jamiyat a’zosi sifatida o‘zlashtirgan bilimlarni, inonch–e’tiqodlarni, san’atni, axloq va qonunlarni, urf–odatlarini, shuningdek, uning boshqa qobiliyati va ko‘nikmalarini o‘z ichiga olgan majmuadir.

G‘arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e’tiboran yuqoridagi ta’rifday mazmun kasb etdi. Ammo bu tushuncha faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimidan mustahkam o‘rin oldi. Kishilik jamiyatining beqiyos ko‘lamga ega bo‘lgan, doimiy ravishda o‘zgarib boruvchi ma’lumotlarni tartibga solishga yordam beradigan, umumlashtiruvchi tushunchalarni ifodalashga bo‘lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasining keng tarqalishiga sabab bo‘ldi.

Qadimgi Rimda «madaniyat» tushuncha–si bora–bora «hayotni ma’naviy jihatdan yanada yaxshilash va takomillashtirishga qaratilgan g‘amxo‘rlik» degan ma’noda ishlatila boshlagan edi. Ma’lumotlarga ko‘ra, mashhur Rim faylasufi, TSitseron ham «ruhiy madaniyat» terminini ishlatgan. Yevropa xalqlarida esa XVIII asrning oxirlarigacha «madaniyat» termini aqliy, axloqiy tushunchalar bilan bir qatorda ishlatilgan. Ko‘rinib turibdiki, «madaniyat» tushunchasi turli tushunchalarni ifodalashiga qaramay, qadimdan hozirgi kungacha o‘z mohiyatini o‘zgartirmagan.

Hozirgi davrda madaniyatga berilgan ilmiy ta’riflar insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma’naviy, ruhiy jarayonning o‘ziga xosligini anglash natijasida vujudga keldi. Insoniyat «tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda – ov qilish, baliq tutish, ilk chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan davrlarda bugungi singari madaniyat to‘g‘risida fikr yuritgani gumon, aniqrog‘i, ilmiy tahlil bo‘lmagan. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson o‘z madaniyati bilan hamroh bo‘lib yashagan. Urf–odatlar, e’tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari madaniyatning alohida ko‘rinishi sifatida alohida ajralmagan edi.

Madaniyat mustaqilligi. Texnikaning rivojlanishiga va mexnatning ijtimoiy mazmun kasb etishiga erishish natijasida madaniyat mustaqil soha sifatida ajralib chiqdi. Inson o‘zi yaratgan madaniyatga tobe bo‘lib boraveradi. Hozirgi rivojlangan jamiyatdagi ekologiya,

ma'naviyat va axloq sohalaridagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. SHuning uchun madaniyatni noyob hodisa sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini anglash va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o'rganish zaruriyat bo'lib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojlanishda bo'lib, u o'zgarib takomillashib boraveradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatda odamlar jamiyatdagi o'zgarishlarni o'zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o'ziga xos tasavvur va bilim hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga o'xshash bo'lgan to'siqlarni o'tmishda odamlar qanday qilib bartaraf qilganlarini o'rgana borib, o'tmishga savollar orqali murojaat qilamiz. O'tmishdan o'zimiz javob topamiz, natijada o'tmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasida doimiy muloqot bo'lib turadi. Albatta, har bir davrdagi madaniy tushunchalar yoki jarayonlarning tarixiy bosqichlar yoki davrlarni bog'lashda roli katta.

Madaniyat-jamiyat mahsuli, ijtimoiy hayotning muhim mulki hisoblanadi. Madaniyatsiz jamiyat bo'lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat ajdodlarining mehnati, bilimlari, dunyoqarashini o'zida aks ettiradi ularni saqlab muntazam boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisi sifatida qadriyatlarni to'playdi, ularni kelgusi avlodlarga yetkazib beradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida jamiyatdagi hodisaning mazmun-mohiyatiga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlariga bog'liqdir. Insonlarning xatti-harakati, ya'ni ularning ijtimoiy faoliyati madaniy qadriyatlarni, mezonlarni qaror toptirishda asosiy vosita vazifasini, shuningdek, insonlarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlari, shaxslararo va guruhlararo aloqalari shaklida ham ifodalanadi.

Shu boisdan ham jamiyat, madaniyat va shaxs munosabatlariga kundalik hayotda biz ko'p duch kelamiz, ya'ni madaniyatni murakkab tizim sifatida tasavvur qilamiz. Zotan, ming yillar davomida paydo bo'lgan insoniyat madaniyati shu munosabatlar yo'lini bosib o'tgan va shunday bo'lishi kerak. Garchi madaniyat murakkab tizim bo'lsa ham, albatta, uning ilk "hujayralari" yoki "poydevori" topiladi. Ana shu topilgan "hujayra" yoki "poydevor" madaniyatning elementlari yoki xususiyatlari deb yuritiladi. Ana shu jihatdan antropologlarning madaniyat xususiyatlariga oid qarashlari muhimdir.

Bir qator antropologlarning dalillariga ko'ra, madaniyat universal, umumiy va noyob (o'ziga xos) xususiyatlardan iborat bo'ladi. Madaniyatning universal xususiyatlari shundan iboratki, bu xususiyatlar butun insoniyatga xos bo'lib, insoniyatni boshqa jonzotlardan farqlaydi. Bu xususiyat, avvalo, insoniyatga xos ijtimoiy biologik jarayon, jumladan nasllarni tarbiyalash, bolalarning ota-onalarga bog'langani, guruh bo'lib yashash, oziq-ovqatlarning taqsimlanishi, oila qurishi va hokazolarni qamrab oladi. SHuningdek, yaqin qarindoshlar bilan oila qurish maqsadga muvofiq emasligi ham madaniyatning umumiy xususiyatlariga kiradi. Zotan, qadimdan yer yuzidagi aksariyat xalqlarda ekzogamiya (o'z qabilasidagi, urug'idagi ayolga uylanish yoki erga tegishni man qiluvchi urf-odat), qarindoshlarning qoni aralashuviga

yo‘l qo‘ymaslik qonun singari amal qilgan. Bu urf-odatlarni buzganlar hamma madaniy tizimda jazolangan, albatta, har xil darajada va har xil usul bilan.

Madaniyatning umumiy xususiyatlari bir qator jamiyatga va xalqlarga mansubdir. Bu xususiyatni hududiy madaniyat deb ham atash mumkin. Hududiy madaniyat o‘xshashligining birinchi sababi shuki, ayrim xalqlar boshqalariga qaraganda, madaniy yutuqlarini o‘zaro almashadilar. Masalan, O‘zbekiston hududida istiqomat qiluvchi boshqa millat vakillari ham, xuddi o‘zbeklar singari mehmonni xush qabul qiladilar, mexmondo‘stlik fazilatlarini ko‘rsatadilar. Yoki O‘rta Osiyo hududida istiqomat qiladigan o‘zbek va tojik xalqlarida oiladagi o‘zaro munosabatlar umumiy madaniy xususiyatlarga ega. Farzandlarning ota-onaga itoatkorligi yoki ota-onani moddiy va ma‘naviy qo‘llab-quvvatlashi, shuningdek, o‘zbek va tojiklar bilan bir hududda yashaydigan boshqa millatlarga ham shu fazilatlarining o‘tganini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Ikkinchi sababi – ajdodlarning etnik jihatdan umumiyligidir. Bu sabab tarixiylik kasb etadi. Qadimiy qabilalarning etnik jarayoni bilinmas holga kelgani holda, udumlar va urf-odatlar ularning etnik birligiga ishora qiladigan omillardan biriga aylanadi. Masalan, skiflar va qadimgi turkiylarning dafn odatlarida va dafn marosimi bilan bog‘lik udumlarda ko‘rish mumkin. Gerodotning yozishicha, skif zodagonlaridan (u “shoh skiflar” deb ataydi) birontasi vafot etganda (miloddan oldingi V asr), aholi marhum uchun aza tutayotganini ko‘rsatish uchun quloqlarini, qo‘llarini tiladilar, sochlarini oldiradilar, peshonasi va burnini yaralaydilar, chap qo‘liga kamon o‘qini suqadilar, yaxshi ko‘rgan otlarini qurbonlik qiladilar. Qadimgi turklarda ham shu udum davom etgan. Turk xoqoni Eltarish xoqon vafot etganda (milodiy 692 yilda) dafnda ishtirok etayotgan odamlar sochlarini qirdirganlar, quloqlarini yuzlarini tilganlar, zotdor otlarini qurbon qilganlar.

Uchinchi sababi-yer yuzining turli hududlariga istiqomat qiladigan xalqlarda yuz beradigan bir paytdagi va bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan madaniy hodisalardir. Masalan, turli qit‘alarda yashovchi insonlarning azaldan shu bugungacha turli buyumlarga, daraxtlarga, toshlarga topinganlar va bu hozirda ham ayrim xalqlarda saqlanib qolgan.

Madaniyatning noyob xususiyatlari-g‘ayriodatiy (ekzotik), ko‘pchilik tomonidan qabul qilinmagan odatlar, udumlardir. Dafn odatlari shunga misol bo‘la oladi. Ba‘zi xalqlar madaniyatida insonlar tug‘ilganda emas, balki dafn marosimlarida saxiylik ko‘rsatilishi kerak, deb hisoblaydilar. Masalan, Madagaskarda dafn marosimlari odamlarning jamiyatdagi o‘rnini belgilaydigan maqom darajasidadir. SHuning uchun ayrim odamlar vafot etganda, dafn marosimiga minglab odamlar keladi, ayrimlariga kamchilik qatnashadi, aza haftalab davom etadi. AQSH va Rossiyada dafn marosimi bir necha soat davom etadi. Boshqa ayrim xalqlar madaniyatida esa aksincha – inson dunyoga kelib, hayoti davomida boshqalarga oliyhimmatli bo‘lishi lozim, deb biladilar.

Xulosa shuki, madaniyatni yuzaga keltiruvchi asosiy omil jamiyat va unda yashaydigan odamlardir. Jamiyat mahsuli bo‘lgan madaniyat qanchalik mukammallashib, boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta‘siri kuchayib, mustaqil bo‘la boradi. Masalan, antik jamiyat allaqachon

tarixga aylangan bo‘lsa–da, o‘sha jamiyat yuzaga keltirgan moddiy madaniyat hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Otamuratov S., Husanov S., Ramatov J. Ma’naviyat asoslari. O‘quv qo‘llanma. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
2. Inomova M.O. Oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlar. -T.: Fan, 1995.
3. Karimov I. A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. 14-jild. - T.: “O‘zbekiston”, 2006 .
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvarda “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risidag”gi Farmoni “Xalq so‘zi”, 2019 yil 10 yanvar.